

PIWULANG MORAL WONTEN ING GINEM PAGELARAN RINGGIT PURWA LAMPAHAN PANDHAWA TANDANG DENING KI MANTEB SOEDARSONO

MORAL VALUES IN THE GINEM PUPPET SHOW STORY OF PANDHAWA TANDANG BY KI MANTEB SOEDARSONO

Déning: Risang Hari Setiawan, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panalitèn

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharken piwulang *moral* ingkang wonten ing salebetipun ginem pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono. Wondene perkawis-perkawis ingkang karembag inggih menika (1) wujudipun piwulang *moral*, (2) cara ngandharaken piwulang *moral* wonten ing salebetipun ginem pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono. Panaliten menika ngginakaken cara panaliten analisis *konten* utawi analisis isi. *Data* ingkang kaginakaken menika awujud naskah ginem ingkang utawi wicantenan antawisipun para paraga wonten ing pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang*. Sumber *data* wonten ing panaliten menika saking *video* pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono. Cara anggenipun ngempalaken *data* inggih menika kanthi cara nyemak saha nyathet. Panaliten menika ngginakaken kertu *data* minangka pirantining panaliten, dene cara anggenipun nganalisis *data* inggih menika kanthi cara *deskriptif* kangge mahyakaken wujud saha cara anggenipun ngandharaken piwulang *moral* wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono. *Validitas data* ingkang dipunginakaken inggih menika *validitas semantis*, dene *Reliabilitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *reliabilitas pengamatan ulang*. Wujudipun piwulang *moral* ingkang saged kapanggihaken wonten ing panaliten menika wonten 23. Inggih menika : Bakti dhateng tiyang sepuh, Njagi kawibawanipun tiyang sepuh, Wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun, Tarak brata, laku brata, Kedah emut dhateng purwaduksina, Boten kenging nyendhu dhateng tiyang sepuh, Meguru dhateng lelakon meguru dhateng kawontenan, Sampun remen sesumbar, Sabar, Tresna boten kedah andarbeni, Prihatin, Netepi janji, Sejatining kautaman, Sapa tumemen bakal tinemu, Boten kenging grusa-grusu, Wong sing ngerti lungguh lan wong sing mung waton lungguh, Mikiraken kawula alit, Memayu hayuning jiwa memayu hayuning kulawarga memayu hayuning sasama memayu hayuning bawana, Ngayomi dhateng kawula alit, Boten damel cilakaning tiyang sanes, Mulyakaken tamu, Manembah dhumateng Gusti, Ndedonga dhateng Gusti. Cara manggihaken piwulang *moral* ingkang kapanggihaken wonten ing panaliten menika kaperang 2 cara, inggih menika (1) cara langsung (2) boten langsung.

Pamijining têmbung: Piwulang *moral*, ginem, *Pandhawa tandang*

Abstract

This research contains two research goals. The purpose of this study, the first to conveying moral values in the ginem puppet show story of Pandhawa Tandang by Ki Manteb Soedarsono. The second is how to deliver the moral values in the in the ginem puppet show story of Pandhawa Tandang by Ki Manteb Soedarsono. This study uses content analysis method. The data of this study uses scrip dialogue from puppet show story of Pandhawa Tandang. Source of research data from video puppet show story of Pandhawa Tandang by Ki Manteb Soedarsono. Method which is used for collecting data in this research is see and write technique. Research tools used data card for the analysis. How to analyse survey data was discovered by descriptive technique which is to conveying the moral values and describe how to deliver the message of moral values in the ginem puppet show story of Pandhawa Tandang by Ki Manteb Soedarsono. Validity is used semantic validity. Reliability used reliability pengamatan ulang. Research result of moral education leadership in the ginem puppet show story of Pandhawa Tandang by Ki Manteb Soedarsono such as: worship to parents, maintain the dignity of parents, the obligations of parent to children, not arrogant, patient, love, concerned, keeping promise, does not make other people harm, glorify guests, worship to God, praying, etc. how to deliver the moral value is discovered in two ways which is by direct technique and indirect technique.

PURWAKA

Ringgit purwa utawi wayang purwa inggih menika salah satunggaling warisan budaya ingkang adiluhung. Maneka warna jinising *seni* saged kapanggihaken wonten ing pagelaran ringgit purwa menika, antawisipun: *seni teater*, *seni musik*, *seni swanten*, *seni rupa* lan sapanunggalanipun. Pagelaran ringgit purwa menika boten namung pagelaran ingkang awujud tontonan ananging ugi paring tuntunan, tegesipun pagelaran menika dipunwontenaken boten namung kangge sarana *hiburan* kemawon ananging ugi kangge sarana pendhidhikan, dhakwah, kaliyan kawruh bab *filosofat*, mila saking menika ringgit purwa tansah dipunremeni masarakat.

Pagelaran ringgit purwa menika minangka salah satunggaling pagelaran *seni* kabudayan ingkang dipunremeni ing masarakat mliginipun masarakat Jawi. Saking *populer*-ipun ringgit purwa, samenika boten namung tiyang Jawi kaliyan bangsa Indonesia kemawon ingkang remen, ananging tiyang saking mancanegara ugi kathah ingkang sami remen kaliyan ringgit purwa menika. Boten sekedhik saking tiyang mancanegara ingkang remen kaliyan ringgit menika lajeng sinau bab ringgit menika.

Greget saha krentegipun para warga manca ingkang sami sinau bab kabudayan menika ingkang kedah dipuntuladha para mudha ing jaman samenika ingkang kirang nggatosaken kabudayanipun piyambak. Kathah para mudha ingkang boten mangertos bab ringgit purwa menika sabab namung sekedhik para mudha

ingkang remen mriksani pagelaran ringgit menapa dene nggegulang ngelmi bab ringgit purwa menika. Sampun ngantos ing benjing putra wayah kita malah sinau bab ringgit menika kaliyan tiyang mancanegara amargi sami boten nggegulang ngelmi kabudayanipun piyambak. Pramila kita kedah tansah njagi *warisan budaya* menika supados tansah lestantun.

Wonten ing saben pagelaran ringgit purwa menika mbabar satunggaling lampahan. Saben-saben lampahan ingkang dipunpentasaken menika temtunipun wonten pitutur luhur saha budi pekerti ing salebetipun. Pramila kathah ingkang ngandharaken bilih pagelaran ringgit purwa menika boten namung tontonan utawi *hiburan*, ananging ugi minangka tuntunan kangge sinten kemawon ingkang mirsani supados tansah tumindak ingkang sae jumbuh kaliyan piwulang wonten ing salebetipun pagelaran kalawau. Pramila boten mokal manawi wayang saged dipunsebut karya Agung. Adhedasar menika panaliti badhe nindakaken panaliten bab piwulang *moral* ingkang wonten ing salebetipun *video* pagelaran ringgit purwa, inggih menika lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono.

GEGARANING TEORI

Darusuprpto, dkk. (1990: 1) ngandharaken bilih piwulang moral inggih menika piwulang ingkang wonten gegayutanipun kaliyan tumindak ingkang dipunlampahi dening tiyang ing masarakat. Tumindaking tiyang ingkang dipunkajengaken inggih menika bab *akhlak*, budi pekerti, tata krama, solah bawa saha tata susila.

Pamanggih menika jumbuh kliyan menapa ingkang dipunandharaken Purwadarminta ing ngandhap.

Poerwadarminta (1986:654) ngandharaken bilih piwulang *moral* menika piwulang bab sae menapa dene awonipun tumindakipun tiyang. Dene miturut Suseno (1987:19), piwulang *moral* menika piwulang bab tumindakipun manungsa minangka manungsa limrah. Saking andharan kasebut saged dipunmangertosi bilih piwulang *moral* menika piwulang gayut kaliyan caranipun mbiji sae menapa botenipun tiyang saking tumindak ingkang dipunsengaja menapa boten. Bab ingkang perlu dipungatosaken bilih anggenipun mbiji menika sipatipun *relatif*. Tegesipun tumindak ingkang kita biji sae, dereng temtu sami saenipun menawi kabiji dening tiyang sanes. Bab menika gumantung cara mbiji saben-saben tiyang.

Piwulang *moral* menika maneka warni wujudipun saha kaperang dados pinten-pinten jinis, ing antawisipun jinis piwulang *moral* inggih menika.

a. Gegayutanipun manungsa kaliyan Gusti

Hadiatmaja (2011:24) ngandharaken bilih piwulang *moral* menika ngrembag sedaya perkawis bab sesambetanipun manungsa kaliyan Gustinipun.

b. Gegayutanipun manungsa kaliyan manungsa

Piwulang *moral* menika ngrembag perkawis sesambetanipun tiyang kaliyan tiyang sanes mliginipun bab gesang wonten ing masarakat.

c. Gegayutanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak

Piwulang *moral* menika ngrembag bab sesambetan manungsa kaliyan dhiri pribadinipun.

d. Gayutipun manungsa kaliyan lingkungan

Hadiatmaja (2011:33), ngandharaken bilih piwulang *moral* menika ngrembag bab sesambetanipun manungsa kaliyan lingkungan wonten ing sakiwa tengenipun.

Luxemburg, Bal, saha Weststeijen. (1989: 5) ngandharaken bilih *sastra* inggih menika minangka rriptan utawi *kreasi orisinil*, sipatipun *otonom* saha saged medharaken bab ingkang boten saged kawedhar. *Sastra* minangka rriptan ingkang *orisinil* utawi asli tegesipun sanes *imitasi*. *Sastra* karipta saking *emosi* panganggit ingkang *spontan*. Asipat *otonom* tegesipun boten manut kaliyan pandom sanesipun saha boten *komunikatif* amargi panganggit namung nggatosaken runtuting *karyasastra*-nipun.

Endraswara (2013: 1) ngandharaken bilih karya *sastra* minangka satunggaling asiling *seni kreatif* ingkang dipundadosaken sarana *komunikasi* antawis panganggit kaliyan pamaos.

Karya *sastra* ingkang badhe dipunrembag ing ngandhap menika awujud lampahan ringgit purwa. Lampahan ringgit purwa menika ringgit ingkang cariyosipun bab Ramayana kaliyan Mahabarata. Saking kalih cariyos menika kathah sanget piwulang *moral* ingkang wonten ing salebetipun. Dene katrangan sanes bab ringgit purwa karembag ing ngandhap menika.

Ringgit purwa utawi wayang purwa minangka salah satunggaling seni pagelaran ingkang asli saking Indonesia ingkang ngrembaka ing tlatah Jawa lan Bali. Manawi kataliti saking etimologi,

ringgit utawi wayang asalipun saking tembung “wewayangan” utawi “ayang-ayang”, tegesipun wayang ingkang kenging sorot utawi pepadhang saking blencong ingkang ngasilaken wewayangan utawi ayang-ayang ingkang saged dipunpriksani saking kelir.

Darmoko dkk (2010:11) ngandharaken bilih wayang menika minangka wewayangan utawi gambaran gesangipun tiyang wonten ing alam donya. Wonten ing salebetipun pagelaran wayang menika ingkang dipungambaraken boten namung gesangipun tiyang dhateng sesami tiyang, ananging ugi kaliyan makhluk sanesipun ing antawisipun sato kewan kaliyan tetuwuhan. Saged ugi nggambaraken sesmbetanipun tiyang kaliyan Gusti ingkang Maha Kuwaos. Sedaya menika wonten gayutipun ingang selaras antawis setunggal kaliyan sanesipun.

Wayang ugi minangka tatanan, tuntunan saha tontonan. Tatanan ing wayang inggih menika awujud *norma* utawa *konvensi* ingkang ngasilaken *etika*, tegesipun manawi badhe mahyakaken pagelaran wayang wonten pranatan ingkang kedah dipundadosaken pandom. Wonten ing pagelaran wayang kathah piwulang-piwulang utawi ingkang saged dipundadosaken pandoming (tuntunan) gesang masarakat. Pagelaran wayang minangka tontonan tegesipun saged paring tontonan ingkang sae saha ngremenaken para pamriksa pagelaran menika.

Basa saha *sastra* Jawi minangka salah satunggaling perangan saking budaya Jawi. Menawi dipuntaliti pramila gadhah paedah ingkang saestu migunani tumrap gesangipun

tiyang. Basa kaliyan *sastra* ing cariyos ringgit purwa (wayang) minangka salah satunggaling tuladha saking basa saha *sastra* Jawi ingkang ugi kalebet budaya masarakat Jawi ingkang adilihung. Basa saha *sastra* wonten ing cariyos ringgit purwa mujudaken basa saha *sastra* ingkang ngewrat raos bab kaendahan saking tembung-tembung menapa dene ukara-ukara ingkang dipunginakaken.

Wonten ing pagelaran ringgit basa lan *sastra* utawi asring dipunsebut catur. Catur menika kalebet salah satunggaling unsur pedhalangan ingkang mirunggan. Dene unsur pedhalangan menika wonten 4 inggih menika : (1) lakon, (2) catur, (3) sabet, saha (4) iringan (Parjaya, 2013 : 62). Murtiyoso (1983:8) mratelakaken bilih catur inggih menika reroncening basa ingkang dipunngendikakaken dhalang nalika ndhalang. Catur dipunperang dados 3 inggih menika (1) janturan, (2) pocapan, saha (3) ginem. Ginem inggih menika catur ingkang isinipun *dialog* antawis paraga wayang. Saged awujud *monolog* utawi *dialog*. Bab ginem wonten ing basa saha *sastra* wayang menika wigatos sanget kangge ngandharaken piwulang-piwulang menapa dene wejangan-wejangan. Piwulang-piwulang menika wosipun saged dipunginakaken kangge sarana anggulawenthah dhiri pribadi.

CARA PANALITEN

1. Jinising Panaliten

Panaliten bab piwulang *moral* wonten ing salebetipun lampahan *Pandhawa Tandang* menika kalebet panaliten *kualitatif* ingkang katindakaken mawi cara *analisis konten* (isi). Analisis *konten* miturut Endraswara (2013:160) inggih menika

analisis ingkang dipunginakaken panaliti kangge mahyakaken saha mangertosi *amanat* wonten ing *karya sastra*. Wonten ing panaliten menika ancasiipun kangge paring pirembaran ingkang awujud *deskripsi-deskripsi* isi saking ginem para paraga wonten ing pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* mliginipun bab piwulang moral ingkang wonten ing salebetipun.

2. Data saha Sumber Data

Wonten ing panaliten menika *data* ingkang badhe dipunginakaken inggih menika awujud *naskah* ginem utawi wicantenan antawisipun para paraga saking pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang*. *Naskah* menika asiling *transkripsi* saking *video* pagelaran ringgit purwa Lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono. Wondene *sumber data*-nipun menika saking *video* pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* dening Ki Manteb Soedarsono.

3. Cara Ngempalaken Data

Cara ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika inggih menika kanthi cara nyemak saha nyathet. Dene cak-cakanipun inggih menika. *Transkripsi data* inggih menika nyemak *sumber data* ingkang awujud *video*, salajengipun saking sumber *data* menika dipun-*transkripsi* satemah saged ngasilaken *naskah* ginem lampahan *Pandhawa Tandang*. Salajengipun reduksi data inggih menika ngicalaken data ingkang boten wonten gegayutanipun kaliyan ancasiipun panaliten menika. Kanthi cara mekaten kaajab bilih data ingkang kapanggihaken saged awujud data ingkang trep. Nyerat *data* ingkang awujud

ginem saking *sumber data* wonten ing kertu *data*. Salajengipun, kertu *data* menika dipunperang dados pinten-pinten perangan jumbuh kaliyan wosipun pitutur *moral*.

4. Piranti Panaliten

Panaliten menika ngginakaken kertu data minangka pirantining panaliten. Kertu data ingkang kaginakaken menika isinipun wonten pinten-pinten kolom, antawisipun kolom nomer, kolom ginem, lan sapiturutipun. Kertu data menika dipunginakaken kangge nyerat data ingkang trep saha jumbuh kaliyan bab ingkang dipuntaliti.

5. Cara Nganalisis Data

Cara nganalisis *data* wonten ing panaliten menika data menika ngangge analisis data *deskriptif*. Data dipunpantha miturut jinising piwulang moral inggih menika: gayutipun manungsa kaliyan Gusti, gayutipun manungsa kaliyan manungsa, gayutipun manungsa kaliyan dhiri pribadi saha gayutipun manungsa kaliyan lingkungan (alam). Sasampunipun dipunpantha-pantha, data lajeng dipunanalisis dening paneliti miturut pamanggihipun paneliti kanthi adhedhasar saking teori ingkang jumbuh. Salajengipun, paneliti ndamel dudutan asilipun panaliten kanthi adhedhasar saking jinisipun, wujudipun lan cara ngandharaken piwulang menika kalawau.

6. Validitas saha Reliabilitas Data

Cara ngesahaken *data* wonten ing panaliten menika kanthi ngginakaken *validitas* saha *reliabilitas data*. Miturut Endraswara (2013:164-165) *Validitas data* ingkang dipunginakaken inggih menika *validitas semantis*, tegesipun

ngukur *tingkat kesensitifitasan makna simbolik* ingkang gayut kaliyan *konteks-ipun*. *Reliabilitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *reabilitas pengamatan ulang* tegesipun *reabilitas* ingkang adhedhasar saking panaliti anggenipun nyemak wongsal-wangsul *sumber data* panalien ngantos pikantuk *data* ingkang *konsisten* saha boten molak-malik.

ASILING PANALITEN

Dene wujud saha cara ngandharaken piwulang moral saking ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang menika ingkang badhe karembag inggih menika ajinis.

- a. Piwulang moral ingkang gayutipun kaliyan Gusti.
- b. piwulang moral ingkang gayutipun kaliyang tiyang sanes.
- c. Piwulang moral ingkang gayutipun kaliyan dhiri pribadi.

Saking sedaya jinis piwulang moral ingkang sampun kapanggihaken wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang dening Ki Manteb Soedarsono menika anggenipun ngandharaken piwulang moral-ipun inggih menika kanthi cara langsung (walaka) saha boten langsung (sinamun).

Cara langsung utawi walaka inggih menika cara ngandharaken piwulang moral kanthi walaka utawi dipunandharaken langsung saking ingkang medhar piwulang. Dene cara boten langsung (sinamun) inggih menika anggenipun ngandharaken piwulang moral kanthi cara sinamun utawi tersirat. Kanthi cara menika sinten kemawon ingkang nampi piwulang saged gadhah

pamanggh piyambak ngengingi bab piwulang moral ingkang dipunandharaken.

a. Wujudipun Piwulang Moral

Wonten ing panaliten menika sasampunipun dipuntindakaken panaliten saged dipunpanggihaken 23 wujud piwulang *moral*. Pirembagan bab wujud piwulang *moral* kaandharaken wonten ing ngandhap menika.

1) Bakti Dhateng Tiyang Sepuh

Salah satinggaling kuwajiban putra dhateng tiyang sepuhipun inggih menika tansah bakti dhateng tiyang sepuh. Wujud tandha bakti putra kaliyan tiyang sepuhipun saged kanthi cara ngormati saha ngajeni tiyang sepuh, nyedikani menapa dhawuhipun, langkung-langkung saged mulyakaken dhateng tiyang sepuh. Wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang menika piwulang moral bab bakti dhateng tiyang sepuh dipunpanggihaken wonten ing ginemipun Raden Puntadewa ing ngandhap menika.

"... Para putra ingkang rumaos dosa dene tinitah boten saged misungsung kamulyan dhumateng ibu. Rumentahing sih lumebering katresnan paduka kanjeng ibu anglelidhing dalah nggulawenthah para putra wiwit mila dumugi mangke tuhu tanpa timbang nadyan jiwa raga kula sakadang dipuntohaken yekti boten paja-paja timbang kaliyan lelabetan panjenengan kanjeng ibu." (kaca: 4)

Pethikan ginem menika nyariosaken Raden Puntadewa nalika pirembagan kaliyan Dewi Kunthi ngengingi bab kawontenanipun sasampunipun mlebet wonten ing wana Ekacakra.

Saking ginemipun Raden Puntadewa menika saged ketinggal bektinipun putra kaliyan tiyang sepuhipun. Panjenenganipun ngantos rumaos dosa dene dereng saged misungsung kamulyan dhateng Ibunipun amargi menika minangka salah satunggaling kuwajiban saha bektinipun putra dhateng tiyang sepuh.

Wonten ing ginem salajengipun Raden Puntadewa ngandharaken kenging menapa para putra kedah bekti dhateng tiyang sepuh. Panjenenganipun ngandharaken bilih agengipun tresna saking keng ibu Dewi Kunthi dhateng para putra menika satuhu boten wonten timbangipun. Sanadyanta para putra sampun ngetohaken jiwa raganipun boten saged timbang kaliyan lelabetanipun tiyang sepuh ingkang sampun nggulawenthah para putra wiwit taksih alit dumugi samangke. Pramila tumrapipun para putra bekti dhateng tiyang sepuh menika minangka salah satunggaling kuwajiban ingkang kedah dipuntindakaken.

Andharan ing inggil menika jumbuh kaliya menapa ingkang dipunwahyakaken dening Yasasusastra. Yasasusastra (2011:142) ngandhraken bilih Raden Puntadewa menika saestu gadah watak ingkang remen nengenaken nengenaken tumindak utama ing antawisipun inggih menika tansah bekti dhateng tiyang sepuhipun.

2) Njagi kawibawanipun Tiyang Sepuh

Putra ingkang utama inggih menika putra ingkang tansah saged njagi kawibawanipun tiyang sepuh. Tumrapipun Raden Permadi bab menika kalebet tumindak wajibipun putra dhateng tiyang

sepuh. Wonten ing ginem pagelaran riggit purwa lampahan Pandhawa Tandang menika piwulang moral bab njagi kawibawanipun tiyang sepuh dipunpanggihaken wonten ing ginemipun Raden Permadi kados dene ingkang wonten ing ngandhap menika.

“dhuh kanjeng ibu, pinanggih leres wewangSORIPUN para nimpuna manawi swarganipun para putra menika tuhu wonten sahandhap dlamakanipun ibu.”(kaca: 4)

Pethikan ginem menika nyariyosaken nalika Raden Permadi pirembagan kaliyan Dewi Kunthi. Wonten ing ginemipun Raden Permadi menika ngetingalaken bilih panjenenganipun minangka putra ingkang satuhu bekti dhateng tiyang sepuh. Panjenenganipun ngandharaken bilih wonten piwulang saking para nimpuna bilih swarganipun para putra menika wonten ing sangandhap dlamakanipun ibu. Tegesipun sanes swarga ingkang dumunung wonten ing dlamakanipun ibu, ananging menika nggambaraken inggilipun drajating tiyang sepuh mliginipun ibu ingkang dipunumpamakaken kados dene swrga ingkang mapan wonten ing sahandhap dlamakanipun ibu. Saking ginem menika saged dipuntegesi manawi Raden Permadi sanget anggenipun njai kawibawanipun keng ibu Dewi Kunthi. Pramila saking menika putra gadhah kuwajiban supados ngajeni, ngormati saha bekti dhatheng tiyang sepuhipun.

Andharan ing inggil menika jumbuh kaliya menapa ingkang dipunwahyakaken dening Yasasusastra (2011:152-153), bilih Raden Arjuna satuhu satriya ingkang bekti dhateng tiyang

ing kang langkung sepuh saha welas asih dhateng tiyang ing kang langkung enem. Panjenenganipun ugi lila legawa ngorbanaken piyambakipun kanggen njagi kawibawan tiyang sepuh saha kulawarganipun.

b. Cara Manggihaken Piwulang Moral

Wonten ing pirembagan menika ngrembag bab cara anggenipun ngandharaken piwulang *moral* wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang*. Dene cara anggenipun ngandharaken piwulang *moral*-ipun inggih menika kanthi cara langsung (walaka) saha boten langsung (sinamun).

1) Langsung

Cara langsung inggih menika cara ngandharaken piwulang *moral* kanthi walaka utawi dipunandharaken langsung saking ing kang medhar piwulang. Wujudipun piwulang moral ing kang kaandharaken kanthi cara langsung inggih menika. Dene tuladha piwulang moral ing kang kaandharaken kanthi cara langsung inggih menika.

2. Wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun

Panaliten menika manggihaken wujudipun piwulang moral dhateng tiyang sanes wonten ing pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang*. Andharan bab piwulang moral wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun wonten ing pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang* saged dipunpanggihaken wonten ing ginem ngandhap menika.

"Anakku ngger kabeh iku wus dadi wajibing ibumu ngudi murih yuwana para putrane sarta nyamektakake supaya besuk ing tembe mburine

dadya titah ing kang piguna tumrapping bebrayan agung." (kaca: 4)

Pethikan ginem menika pangandiknipun Dewi Kunthi dhateng putranipun para *Pandhawa*. Saking ginemipun sampun dipunandharaken wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun ing kang kados makaten. "...wus dadi wajibing ibumu ngudi murih yuwana para putrane sarta nyamektakake supaya besuk ing tembe mburine dadya titah ing kang piguna tumrapping bebrayan agung." Wonten ing ginem menika ginem saking Dewi Kunthi ing kang ateges ginem menika langsung saking dhalangipun anggenipun paringandharan piwulang moral. Anggenipun ngandharaken piturur kanthi sampun kanthi cetha sarta saged dipunmangertosi tegesipun. Pramila piwulang moral bab wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun menika kaandharaken kanthi langsung.

2) Boten Langsung

Cara boten langsung inggih menika cara anggenipun ngandharaken piwulang moral kanthi sinamun utawi tersitrat. Pamrihipun supados saged paring daya pangaribawa dhateng sinten ing kang nampi kangge mendhet piwulang moral miturut pamanggihipun piyambak. Dene wujudipun piwulang moral ing kang kaandharaken kanthi cara boten langsung inggih menika.

1. Njagi kawibawanipun tiyang sepuh

Panaliten menika manggihaken wujudipun piwulang moral dhateng tiyang sanes wonten ing pagelaran ringgit purwa lampahan *Pandhawa Tandang*. Andharan bab piwulang moral bab njagi kawibabwanipun tiyang sepuh wonten ing

pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang saged dipunpanggihaken wonten ing ginem ngandhap menika.

“...dhuh kanjeng ibu, pinanggih leres wewangSORIPUN para nimpuna manawi swarganipun para putra menika tuhu wonten sahandhap dlamakanipun ibu.”(kaca: 4)

Pethikan ginem menika aturipun saking Raden Permadi dhateng Dewi Kunthi. Panjenenganipun ngandharaken bilih wonten piwulang saking para nimpuna bilih swarganipun para putra menika wonten ing sahandhap dlamakanipun Ibu. Tegesipun sanes swarga ingkang dumunung wonten ing dlamakanipun Ibu, ananging menika nggambaraken inggilipun drajating tiyang sepuh mliginipun Ibu ingkang dipunumpamakaken kados dene swarga ingkang mapan wonten ing sahandhap dlamakanipun Ibu. Saking ginem menika saged dipuntegesi manawi Raden Permadi sanget anggenipun njagi kawibawanipun saha drjatipun keng Ibu Dewi Kunthi. Saking andharan menika saged dipunmangertosi bilih piwulang moral njagi kawibawan tiyang sepuh menika kaandharaken kanthi cara boten langsung. Awit saking dhalang anggenipun ngandharaken piwulang moral kanthi sinamun saha kedah dipuntegesi langkung rumiyin supados saged mangertosi menapa werdinipun.

PANUTUP

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan piwulang moral wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang dening Ki Manteb Soedarsono saged

kaandharaken wujud piwulang moral saha cara anggenipun ngandharaken piwulang moral. Wondene dudutan ingkang saged kapendhet saking panaliten saha pirembagan kaandharaken wonten ing ngandhap menika.

a. Wujudipun piwulang moral ingkang saged kapanggihaken wonten ing panaliten menika wonten 23. Inggih menika : Bakti dhateng tiyang sepuh, Njagi kawibawanipun tiyang sepuh, Wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun, Tarak brata, laku brata, Kedah emut dhateng purwaduksina, Boten kening nyendhu dhateng tiyang sepuh, Meguru dhateng lelakon meguru dhateng kawontenan, Sampun remen sesumbar, Sabar, Tresna boten kedah andarbeni, Prihatin, Netepi janji, Sejatining kautaman, Sapa tumemen bakal tinemu, Boten kening grusa-grusu, Wong sing ngerti lungguh lan wong sing mung waton lungguh, Mikiraken kawula alit, Memayu hayuning jiwa memayu hayuning kulawarga memayu hayuning sasama memayu hayuning bawana, Ngayomi dhateng kawula alit, Boten damel cilakaning tiyang sanes, Mulyakaken tamu, Manambah dhumateng Gusti, Ndedonga dhateng Gusti.

b. Cara manggihaken piwulang moral ingkang kapanggihaken wonten ing panaliten menika kaperang 2 cara, inggih menika.

1) Langsung

Piwulang moral ingkang ngginakaken cara langsung antawisipun : Bakti dhateng tiyang sepuh, Njagi kawibawanipun tiyang sepuh, Wajibing tiyang sepuh dhateng putranipun, Kedah emut dhateng purwaduksina, Boten kening

nyendhu dhateng tiyang sepuh, Meguru dhateng lelakon meguru dhateng kawontenan, Sampun remen sesumbar, Tresna boten kedah andarbeni, Prihatin, Netepi janji, Sejatining kautaman, Sapa tumemen bakal tinemu, Wong sing ngerti lungguh lan wong sing mung waton lungguh, Memayu hayuning jiwa memayu hayuning kulawarga memayu hayuning sasama memayu hayuning bawana, Ngayomi dhateng kawula alit, Boten damel cilakaning tiyang sanes, Manambah dhumateng Gusti, Ndedonga dhateng Gusti.

2) Boten langsung

Piwulang moral ingkang ngginakaken cara langsung antawisipun: Njagi kawibawanipun tiyang sepuh, Tarak brata, laku brata, Sabar, Boten kenging grusa-grusu, Mikiraken kawula alit, Mulyakaken tamu.

PAMRAYOGI

Panaliten menika ngrembag bab piwulang moral wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang dening Ki Manteb Soedarsono. Saking asiling panaliten ingkang sampun karembag menika penulis gadhah pamrayogi ingkang kados makaten.

a. Pagelaran ringgit purwa menika saneipun kangge tontonan ugi saged kangge tuntunan, pramila kangge para sutresna ingkang mriksani pagelaran ringgit purwa menika prayoginipun anggenipun mriksani pagelaran ringgit purwa menika namung nalika limbukan menapa dene gara-gara kemawon. langkung sae manawi ugi nyemak saha nggatosaken lampahan ingkang kawedhar dening dalangipun. Awit saking

salebetipun lampahan kalawau wonten piwulang-piwulang moral ingkang saged kapendhet.

b. Piwulang moral menika prayoginipun kangge sarana ndhidhik para putra utawi saged kange pandom para putra supados saged nebihi saking perkawis-perkawis ingkang awon.

Panaliten menika ngrembag babagan piwulang moral wonten ing ginem pagelaran ringgit purwa lampahan Pandhawa Tandang dening Ki Manteb Soedarsono. Salajengipun, panaliten menika kaajab saged paring tuladha kangge nglampahi pagesangan wonten ing donya menika. Panaliten menika saged dados referensi kangge panaliten salajengipun ingkang ngengingi babagan piwulang moral wonten ing lampahan ringgit purwa.

KAPUSTAKAN

- Darmoko, Dkk. 2010. *Pedoman Pewayangan Berperspektif Perlindungan Saksi dan Korban*. Jakarta: Lembaga Perlindungan Saksi dan Korban (LPSK).
- Darusuprta. 1990. *Ajaran Moral dalam Susastra Suluk*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Endraswara, Suwardi. 2013. *Metode Penelitian Sastra Epistemologi, Model, Teori, dan Aplikasi*. Yogyakarta: CAPS (Center for Academic Publishing Service).
- Hadiatmaja, Sarjana. 2011. *Etika Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah
- Luxemburg, Jan Van, dkk. 1989. *Pengantar Ilmu Sastra. Diindonesiakan oleh Dick Hartoko*. Jakarta : Gramedia.
- Murtiyoso, Bambang. 1983. *Pengetahuan Pedalangan*. Surakarta: STSI
- Parjaya. 2013. *Pedoman Pedalangan 2*. Jaarta: Kementrian Pendidikan Dan Kebudayaan.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1986. *Kamus Umum Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.

Suseno, Franz Magnis. 1987. *Etika dasar Masalah-masalah Pokok Filsafat Moral*. Yogyakarta: Kanisius.

Yasasusastra, J. Syahban. 2011. *Mengenal Tokoh Pewayangan Biografi, Bentuk dan Perwatakannya*. Yogyakarta: Pustaka Mahardika.